

שעור יא: תפילות הקבע

ברכות כו א - ב

הפרק הרביעי והפרק החמישי במסכת ברכות עוסקים בתפילה. הפרק הרביעי נפתח במשנה הקובעת את זמני התפילות. סוגית הגמרא למשנה זו עוסקת ביסודות תפילת הקבע – אימתי נתקנה, כנגד מה נתקנה ומה שעור החיוב בה לפרטיו. שעורנו יעסוק בהיבטים ההלכתיים והאגדיים של תפילות הקבע.

עיקרי השעור

- א. **ותיקין:** זמן התפילה כותיקין, עם הנץ החמה, משלב את הממד החמור של תפילה קבועה בזמן מדויק עם התרחקות מעשית התפילה קבע ותפיסתה כ"רחמים ותחנונים".
- ב. **תפילה שלא בזמנה:** היא הקוטב ההפוך לתפילת ותיקין. זו תפילה שחסרה לגמרי את הממד של התפילה בזמן הקבע, וזכות קיומה נובע מן הערך של "לואי יתפלל אדם כל היום כולו", שהוא ערך של תפילת תחנונים.
- ג. **קרנב או רחמים:** במסגרת הדיון אם ניתן להשלים תפילה מעבר ליומה, מעלה הגמרא את שני צדדי הספק – אם תפילה היא כנגד קרבנות או שהיא "רחמי". אלו הם שני הקטבים הקיצוניים של תפיסת עבודת התפילה והם מקרינים על מגוון של ספקות ומחלוקות בהלכות תפילה.
- ד. **השלמת תפילות שבת:** השלמת תפילת שבת במוצאי שבת ותפילת יום ששי בשבת היא דוגמה מעניינת לצירוף של שתי הבחינות בתפילה, מצד אחד, הממד של ה"קבע" מאפשר להשלים את יחידת התפילה מבלי להתחשב באי התאמת התוכן. מצד שני הממד של ה"רחמי" מאפשר את עצם השלמת התפילה מעבר לזמנה הקבע והקצוב.
- ה. **תפילות אבות תקנום:** הדעה ש"תפילות אבות תקנום" מתאימה לגישה שתפילה היא רחמים. היא מבוססת על המקומות הרבים בתנ"ך מהם רואים שאבותינו התפללו ולעתים גם נראה שהיה ממד של חזרה קבועה על תפילותיהם.
- ו. **תפילות כנגד קרבנות:** הדעה שתפילות הקבע תוקנו כנגד התמידים והקרבנות האחרים, היא הדעה שרואה בתפילה מסגרת חובה קבועה, שאין בה מקום לחופש וספונטניות, ואין עיקרה בשפיכת השיח לפני הקב"ה אלא במילוי חובת העבודה לפניו.
- ז. **"ונשלמה פרים שפתינו":** הרעיון שהתפילה היא תחליף לקרבנות מצוי בעיקר בקשר לתפילת מוסף, ובלמוד פרקי קרבנות במהלך התפילה. עולה השאלה מה הזיקה בין תקנת תפילת הקבע לבין חורבן הבית וביטול העבודה. מן הרמב"ם משמע שכלל אין קשר בין הדברים, אולם מן הגמרא משתמע שהתעצמות כוחן של תפילות הקבע קשורה לחורבן וראשיתה בתקופת יבנה.
- ח. **קבע ותחנונים:** סיכום השעור, ובו הרחבה של שני הממדים של התפילה, הסתירה הפנימית שביניהן, ההכרח שגרם לשילובם והתוצאה – הדיאלקטיקה המתמדת של התפילה בישראל.

א. ותיקין

המשנה הראשונה של פרק תפילת השחר, קובעת את זמני התפילות במשך היום:

סוגית הגמרא הראשונה למשנה זו, מגדירה רמות שונות של טיב התפילה, התלויות בזמן. תפילה מובחרת – כותיקין,¹ התפילה הרגילה – בזמנה, ותפילה ששכרה פחות – אחרי זמנה. מהשוואת המשנה עם הברייתא שהובאה ב"ורמינהו"² מסיקה הגמרא שיש שני זמנים לתפילה, הזמן המשובח, הוא הזמן הסמוך להנץ החמה שבו מתפללים ה"ותיקין", והזמן הרגיל המיועד לכלל הציבור ונמשך על פני שעות הבוקר. עניינה של התפילה כותיקין

תפלת השחר עד חצות רבי יהודה אומר עד ארבע שעות. תפלת המנחה עד הערב רבי יהודה אומר עד פלג המנחה. תפלת הערב אין לה קבע. ושל מוספין כל היום רבי יהודה אומר עד שבע שעות.

מתבאר מן התוספתא המקבילה לברייתא שבגמרא.

השבח ל"ותיקין" לא נאמר על זמן תפילה אלא על זמן קריאת שמע. אף על פי שזמנה של קריאת שמע הוא מ"שיכיר", הותיקין מאחרים את קריאתה עד להנץ החמה, כדי שיוכלו לסמוך גאולה לתפילה. השבח של "ותיקין" בברייתא מהופך לשבח המקובל ל"ותיקין" כיום, שהם המשכימים קום לעומת שאר העולם המאחרים לישון. ה"ותיקין" של תקופת המשנה היו מאחרים את

ורמינהו: מצותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום! - כי תניא היא - לותיקין, דאמר רבי יוחנן: ותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה. ברכות דף כו ע"א

קריאת שמע, שלא כשאר האנשים העובדים, שהיו מזדרזים ומקדימים קריאת שמע כדי שיוכלו לצאת לעמל יומם השכם עם שחר.³

הגמרא בסוגייתנו הסיקה מן הברייתא, שהזמן הראוי לתפילה הוא עם הנץ החמה. התפילה עם הנץ החמה היא דרך ה"ותיקין". יש מספר מעלות לזמן הזה. זהו הזמן המיטבי הן מלפניו והן מאחוריו. הזמן שקודם לכן, בין עלות השחר להנץ החמה, הוא אמנם יום גמור לכל מצוות התורה שזמן הוא ביום, אך מדרבנן עדיף לכתחילה לקיים את מצוות היום רק החל מהנץ החמה. לכן ראוי לאחרה עד אחרי הנץ החמה.⁴

וכך גם מבחינת השעות שלאחריה. אף על פי שמלכתחילה אפשר להתפלל שחרית עד ארבע שעות, ראוי להקדים את התפילה ולסמכה להנץ החמה מכמה סיבות: ראשית, כמו בכל המצוות, יש ערך של "זריזין מקדימין".

יש ערך מיוחד לזריזות בתפילת השחר: הפסוק המשמש מקור ל"זריזין מקדימין" בכל המצוות כולן, לקוח מעקידת יצחק: "וישכם

מאימתי קורין את שמע בשחרים? אחרים אומרים כדי שיהא חבירו רחוק ממנו ארבע אמות ומכירו.

מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפילה ונמצא מתפלל ביום.

אמר רבי יהודה: פעם אחת הייתי מהלך אחר רבי עקיבא ואחר רבי אלעזר בן עזריה והגיע זמן קרית שמע, כמדומה אני שנתיאשו מלקרותי, אלא שהיו עסוקין בצרכי צבור. קריתי ושניתי ואחר כך התחילו הן, וכבר נראת חמה על ראשי ההרים. תוספתא ברכות א ב

אברהם בבוקר ויחבש את חמורו".⁵ הקושי בקיום הצו להקריב את בנו היה אמור לגרום לאברהם לרצות להשתוות ככל האפשר, ובכל זאת, השכים וחבש את חמורו ויצא לדרכו בזריזות. מכאן חשיבותה של הזריזות בכל מצוה שהיא. המלים "וישכם אברהם בבוקר" שעליהן נסמכת הדרשה, מופיעות גם קודם לכן, בפרשת המלאכים וסדום, ושם למדים מהן שאברהם

1 ותיקין: אנשים עניים ומחבבים מצוה. (רש"י בדף ט ע"ב), המקדימין למצוות ומחזירין לעשות דבר בזמנו ומצותו (רש"י בדף כו א).
2 תוספתא ברכות א ב.

3 כך פירשו התוספות ביומא לו ב' ד"ה אמר אביי. אבל מלשון הירושלמי משמע שמוכנו של "ותיקין" הוא אלו המשכימים: "אמר מר עוקבא הותיקין היו משיכימין וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה" (ברכות א ה"ב ג ע"א) הראשונים נחלקו בין שני המובנים הללו גם בזיקה למחלוקתם בזמן הראוי לקריאת שמע של שחרית. ע"י בתוס' יומא שם, ובתוס' הרא"ש לברכות ט' ב' ד"ה לק"ש כותיקין. ברמב"ן, מלחמות ה', לברכות דף ב' ע"א-ב מדפי הרי"ף. רשב"א לברכות ח' ע"ב, רא"ש פרק א' סימן י'.

4 קריאת שמע אינה נחשבת למצוה התלויה ביום אלא בזמן קימה, ולכן זמנה מלכתחילה הוא משיכיר. ובדיעבד – מעלות השחר, ע"י בשעורנו על זמן קריאת שמע שחרית.

5 בראשית כב ג. כך ציין בתורה אור, ו כך במדרש תנחומא לעקידה, (וירא סימן כב), אבל בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) הובאה הדרשה גם על הפסוק בפרק יט.

תיקן תפילת שחרית: "וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם [את פני ה'] – ואין עמידה אל תפלה".⁶ נמצא, שהביטוי "וישכם אברהם בבוקר" הוא ביטוי המצרף את ערך מידת הזריזות ומסירות הנפש לעקידה עם ערך ההשכמה לתפילה, ומכאן מעלתה היתירה של התפילה השכם בבוקר, מיד עם הנץ החמה.

טעם נוסף לעדיפותה של התפילה עם הנץ החמה הוא כדי לקיים את הפסוק "יראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים". כהסברו של רבי

זירא לברייתת הותיקין. "יראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים",⁷ מורה על העדיפות להתפלל סמוך לזריחת החמה ולשקיעתה. בכך נוצר קשר מהותי בין זמני הזריחה והשקיעה עצמם לתפילות, מעבר לערך של קיום המצווה בתחילת הזמן המיועד לה.

באופן מפתיע, דווקא ההקפדה על תפילה במועד קבוע ומדויק, מתפרשת כמימוש של ההוראה "אל תעש תפילתך קבע".

הגמרא מונה מספר פירושים ל"עושה תפילתו קבע" וניגודה החיובי. ההסברים הראשונים מורים שתפילת הקבע היא תפילה שגורה וחסרת חיוניות, והיפוכה, התפילה הרצויה, היא תפילה "שאינה דומה למשוי", תפילת תחנונים, תפילה שיש בה חידוש. ההסבר האחרון, של בני רב אבין נראה חריג על הרקע הזה, כיון שהוא מתייחס לזמן התפילה ולא לאופן התפילה: "עם דמדומי חמה". ההתייבות לתפילת שחרית "עם שמש", מיד בתחילת הזמן, ללא כל שהיה, במועד שהוא הראוי ביותר לתפילה, מעידה על זריזות, השתוקקות להתפלל, ועל כך שהתפילה אינה נראית עליו כמשאוי, בניגוד לדחייתה לזמן מאוחר יותר, שמראה כאילו היא טורח ו"קבע".

הסבר זה מתאים יפה ל"יראוך עם שמש" של תפילת שחרית, אך הוא קשה יותר להבנה ביחס לתפילת מנחה, מדוע איחורה של מנחה עד הרגע האחרון, "לפני ירח", נחשב גם הוא לשבח? במיוחד לנוכח הביקורת שנמתחה ב"מערבא" על מנהג זה, שלעתים עלול לגרום להחמצת השעה?⁸

רבי יוסי בן חנינא היה מתפלל עם דמדומי חמה כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום.
אמר רבי יוסי בן חנינא ויהא חלקי עם המתפללים עם דמדומי חמה, מה טעם? על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא. מהו לעת מצוא? לעת מיצויו של יום.
ירושלמי ברכות ד א, ז' ע"ב

ומה שהיו מכונים להיות תפלתם בשעת הנץ החמה הוא מפני שבאותו זמן היו רוב האומות נכשלות אחר עבודת השמש והיו ישראל קובעים תפלתם באותו זמן מפני שיש בה ברכות שבהם אדם מכיר לבא מאתו יתברך.
בית הבחירה למאירי ברכות ט ע"ב

תניא נמי הכי: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום.
אמר רבי זירא: מאי קראה? יראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים"
ברכות ט ע"ב

רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע וכו'.
מאי קבע? אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי.
ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים. רבה ורב יוסף דאמרי תרויהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר. אמר רבי זירא: אנה יכלנא לחדושי בה מילתא, ומסתפינא דלמא מטרידנא. אביי בר אבין ורבי חנינא בר אבין דאמרי תרויהו: כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה, דאמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה; ואמר רבי זירא: מאי קראה? "יראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים". לייטי עלה במערבא אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, מאי טעמא? דלמא מיטרפא ליה שעתא.
ברכות כט ע"ב

מדברי רבי יוסי בן חנינא בירושלמי משמע, שהערך של תפילה בסוף היום דווקא מורה על כך שיש על המתפלל מורא שמים כל היום. ההקפדה לדייק ולהתפלל בזמן המיטבי, כשהיא מחייבת המתנה עד "מיצויו של יום", מחייבת מודעות לחובת התפילה לאורך כל היום, ומעידה על דריכות ומוכנות לעמידה בפני ה' מתוך יראת שמים, בכל עת.⁹

ערך נוסף לתפילה עם שחר, ובעת זריחת החמה דווקא, מציע ר"מ המאירי. לשיטתו, מכיון שזהו הזמן שבו עובדי החמה היו משתחווים לשמש, יש בתפילה לה' בעת הזאת כפירה בעבודה זרה וקבלת עול מלכות שמים באופן מיוחד.

6 בראשית יט כז. ברכות כו ב.

7 תהלים עב ה. וכן מפורש בירושלמי: "אבל אמרו מצותה עם הנץ החמה ... אמר רבי זעירא ואנא אמרית טעמא יראוך עם שמש".

8 הרבי מקומרנא מעיד על עצמו שהיה מאחר את תפילת המנחה עד הרגע האחרון, ומשום כך היה מוטרד כל שעות בין הערביים מן החובה להתפלל. לדבריו, אילו הקדים להתפלל היה יוצא ידי חובה ומסיר הדאגה מלבו, ודווקא האיחור הוא שגם למודעות המתמדת לחובת התפילה. לדבריו, גם איחור התפילה לרגע האחרון הוא סוג של זריזות, או לפחות המנעות מהפיכתה לשגרה של קבע, וזו מעלה שאינה נופלת מהקדמתה לרגע החיוב הראשון.

9 בבבלי שבת קיח ב', מובא מאמר זה בשם התנא רבי יוסי בן חלפתא.

רבי שמואל בר נחמני עורך הקבלה מלאה בין שעות השמש, האור והאפילה במשך היממה, לבין שעות התפילה.

עניינה של תפילת שחרית הוא להודות על המעבר מלילה ליום. של מנחה על מפנה היום בצהריים, ושל ערבית, להודות על המעבר מיום ללילה. מובן שהזמן העדיף לכך הוא זמן הסמוך ככל היותר לרגע ההתרחשות: בשחרית – סמוך לזריחה, וכך במנחה – סמוך לשקיעה. מי שמדקדק להתפלל בזמן המדויק והראוי ביותר, מגלה בכך שהתפילה מבחינתו אינה "קבע" – אלא היא ביטוי של שבח והודיה לקדוש-ברוך-הוא הנעשה מתוך קשב וערנות לעולם ולהנהגתו על ידי הבורא יתברך.

ב. תפילה שלא בזמנה

הפיסקה הראשונה בגמרא יצרה שתי מדרגות בזמן התפילה – תפילה משובחת, כותיקין, ותפילה רגילה, בהמשך הבוקר. הפיסקה הבאה אחריה מוסיפה מדרגה שלישית, תפילה השלמה שמעבר לזמנה. תפילה שלא בזמנה, היא תפילה מדרגה נמוכה יותר, שמקבלים עליה שכר תפילה אך לא שכר תפילה בזמנה. רבי יוחנן סבר שיש ערך לתפילה בפני עצמה, גם אם אין מתפללים בזמנה התפילה שקבעו חכמים. כך משמע ממימרא אחרת של רבי יוחנן, שממנה משתמע שאין מגבלה על תפילה במשך כל היום.

וכולי עלמא עד חצות ותו לא?

והאמר רב מרי בריה דרב הונא בריה דרבי ירמיה בר אבא אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל ערבית - מתפלל בשחרית שתיים, שחרית - מתפלל במנחה שתיים! כולי יומא מצלי ואזיל, עד חצות - יהבי ליה שכר תפלה בזמנה, מכאן ואילך - שכר תפלה יהבי ליה, שכר תפלה בזמנה - לא יהבי ליה. ברכות כ"ז ע"א

ורבי אלעזר אמר: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - חוזר וקורא קריאת שמע, ספק התפלל ספק לא התפלל - אינו חוזר ומתפלל. ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו. ברכות דף כ"א ע"א

רבי אלעזר ורבי יוחנן נחלקו בשאלה אם מי שמסופק אם התפלל יכול לחזור ולהתפלל שנית. מאופן הצבתם של דברי רבי יוחנן כנגד דברי רבי אלעזר בגמרא, משמע שהגמרא הבינה שלדעת רבי יוחנן אין מניעה שאדם יחזור ויתפלל ככל שירצה. אולם מדברי רבי יוחנן בענין השלמת תפילה בסוגייתנו, משמע שאי אפשר להתפלל בכל עת שרוצים ולקבל "שכר תפילה" גם שלא בזמנה, אלא רק שניתן להשלים את התפילה שהוחסרה בתפילה הבאה.¹⁰

המפרשים דנו בשאלה האם ומדוע יש הבדל בין מקרה של ספק אם התפלל, שבו משמע שרבי יוחנן מתיר להתפלל בכל עת, לבין המקרה שלא התפלל כלל, שבו התיר להתפלל רק בסמיכות לתפילה הבאה.¹¹ נראה לומר, שרבי יוחנן לא התיר להתפלל את תפילות החובה והקבע באופן חפשי כל היום. נחוצה הצדקה לתפילה נוספת, כגון במקרה שבו קיים ספק אם התפלל או שכח להתפלל, ונחוצה גם מסגרת מחייבת: תפילת ההשלמה צריכה להעשות במשך זמן התפילה שעליה הוא מסתפק, או בזמן התפילה הבאה, שבה הוא משלים את שהחסיר.

התפילה הבלתי-מוגבלת שעליה דיבר רבי יוחנן היא תפילת תחנונים, והיא שונה מתפילת הקבע. תפילת התחנונים רצויה תמיד, אך תפילת הקבע יש לה משטר וכללים, שאי אפשר לפרצם ולשנותם, על אף חיבתה של התפילה.

¹⁰ בגמרא דרשה מפורשת על סמך פסוק בדניאל: "יכול יתפלל אדם כל היום כולו? כבר מפורש על ידי דניאל, וזמנין תלתא..." (ברכות לא ע"ב). קיימת שיטת גאונים הגורסת שניתן להשלים תפילות בלי הגבלה, ואדם שהיה שרוי במצב שבו לא היה יכול להתפלל תקופה ארוכה, כגון מי שהיה בבית האסורים ונמנע ממנו להתפלל – יכול להשלים ואפילו מאה תפילות כשישתחרר. עי' אוצר הגאונים למסכת ברכות חלק התשובות, אות קס – קסא.

¹¹ אחת השאלות היא אם "צריך לחדש בה דבר" ומהו הגדר של חידוש דבר. רבנו יונה מבחין, על פי דברי רב האי גאון, בין תפלה בלא חידוש שמתרת רק שלש פעמים ביום ולפי הכללים המקובלים לחזרה והשלמה, לבין תפילה עם חידוש, שמתרת לחזור ולחדש כל היום. (תר"י על הריף, י"ב ב). ועי' עוד ברא"ש, ברכות ג', סימן טו.

הבדל דומה אך שונה, בין קיום המצוה בזמנה לבין קיומה לאחר זמנה מצוי גם בקריאת שמע: הקורא את שמע בזמנה מקיים את המצוה, ולאחר זמנה, הריהו כקורא בתורה. בזה דומות שתי המצוות – קריאת שמע ותפילה זו לזו, ושונות ממצוות אחרות התלויות בזמן, שאחרי שעבר זמן אי אפשר להשלים, ועליהן נאמר "מעוות לא יכול לתקון".¹²

במובן מסוים יש דמיון בין מצות תלמוד תורה למצות תפילה בענין זה. תלמוד תורה היא מצוה על-זמנית, "והגית בו יומם ולילה", ואף תפילה היא מצוה על-זמנית "ולואי יתפלל אדם כל היום כולו". עם זאת, התורה קבעה מצוה נפרדת של קריאת שמע, שיש לה זמן מוגבל, ואף על פי שאפשר לראותה גם כקיום של מצות תלמוד תורה¹³ הרי קריאתה בזמנה ולשם קיום מצותה מזכה במצוה נוספת. הוא הדין לתפילה, בצד הערך המתמיד של תפילה, חכמים קבעו מצוה מיוחדת של שלש תפילות בזמנים הקבועים, ואף על פי שאפשר לראותן גם כקיום של מצות תפילה המתמדת הרי הן עומדות כמצוות לעצמן והמקימן בזמן זוכה לקיים מצות חכמים להתפלל תפילת הקבע בזמנה.

ג. קרבן או רחמים

ההסבר להבדל בין שתי המדרגות של התפילה, בזמנה ושלא בזמנה, מתחוויר מן הפיסקה הבאה בגמרא. הגמרא מבררת אם ניתן להשלים תפילה שהחסיר, ביום המחרת. השאלה נוגעת להשלמת מנחה בערב, כאשר הערב שייך כבר ליום הבא, ולהשלמת ערבית בשחרית, שאף על פי שהם יום אחד מבחינת לוח השנה, הרי שהבוקר הוא התחלה חדשה של יום אחר.

מהצגת השאלה של הגמרא מובן, שההבדל בין מעלת התפילה בזמנה לבין תפילה שלא בזמנה נובע משתי הגדרות שונות של מהות התפילה. תפילה שכנגד קרבנות, קבוע לה זמן בהתאמה לזמני הקרבנות, כפי שיבואר בהמשך הסוגיה בהרחבה. ואילו תפילה שהיא בבחינת "רחמי", אינה מוגבלת בשעות. מאמרו של רבי יוחנן "ולואי יתפלל אדם כל היום כולו" משקף את הגישה של צלותא רחמי. לכן הוא פוסק שאם לא התפלל מנחה מתפלל ערבית שתיים, ואין

איבעיא להו: טעה ולא התפלל מנחה, מהו שיתפלל ערבית שתיים? אם תמצא לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים - משום דחד יומא הוא, דכתיב "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד", אבל הכא - תפלה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומו בטל קרבנו; או דילמא, כיון דצלותא רחמי היא - כל אימת דבעי מצלי ואזיל?

תא שמע: דאמר רב הונא בר יהודה אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל מנחה - מתפלל ערבית שתיים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו.

מיתבי: (קהלת א') מעות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות; מעות לא יוכל לתקן - זה שבטל קריאת שמע של ערבית וקריאת שמע של שחרית, או תפלה של ערבית, או תפלה של שחרית; וחסרון לא יוכל להמנות - זה שנמנו חביריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם!

אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: הכא במאי עסקינן - שבטל במזיד. אמר רב אשי: דיקא נמי דקתני בטל ולא קתני טעה - שמע מינה. ברכות כו ע"א

בזה משום "עבר יומו בטל קרבנו".

הגמרא מקשה מן הברייתא שגורסת שמי שהחמיץ תפילה בזמנה הוא "מעוות לא יוכל לתקון" כמו מי שאיחר זמן קריאת שמע. מברייתא זו יש קושיה חמור על ההלכה המאפשרת השלמת תפילה. שהרי השלמת תפילה היא תיקונה. היה אפשר לתרץ שמי שהחמיץ תפילה בזמנה הוא בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון", מכיון שלא יוכל עוד לקיים תפילה בזמנה, זו שכנגד הקרבנות. כשם שהחמיץ קריאת שמע, יכול לקרוא אך לא יקיים מצוותה. אך הגמרא לא בחרה בתירוץ הזה, מכיון שהיא מבחינה בין שמע לתפילה. בתפילה קיימת אפשרות ממשית של השלמה, שלא כבקריאת שמע. לקריאה שלאחר הזמן אין בכלל ערך של מצות קריאת שמע אלא רק של קריאה בתורה, ואילו לתפילה שלאחר זמנה יש ערך של תפילה, שכן מבחינה מהותית, מצות התפילה אינה תלויה בזמן.

לפיכך העדיפה הגמרא להסביר שלשיתו של רבי יוחנן יש ערך של מצות של תפילה גם כשמתפלל מחוץ לזמנה, מכיון שתפילה רחמי נינה ואינה מוגדרת לפי הקרבנות וזמנם. לכן הוא נצרך להסביר את הברייתא המחשיבה החמצת תפילה כמעוות לא יוכל לתקון, בכך שמדובר במקרה בו אי אפשר להשלים את התפילה - במזיד.

¹² חגיגה א משנה ו'.

¹³ כמבואר במנחות צט ע"ב

שוב מתברר, שגם רבי יוחנן הסובר ששתפילה רחמי היא, אינו סובר שבשל כך לא חלות עליה מגבלות. האמירה "ולואי יתפלל אדם כל היום כולו" אינה מוחלטת. גם התפילה אליבא דרבי יוחנן מוגבלת לסדרים מתוקנים של תפילות ובכללם סדרי זמנים.

גם רבי יוחנן אינו מתיר להתפלל בכל עת, ומקבל שיש מגבלות גם על התפילה של הרחמים. שהרי הוא מתיר להשלימה רק בתפילה העוקבת ורק בתנאים מסוימים. הגמרא ממשיכה ומורה שאפילו השלמת תפילה חסרה לא הותרה בכל מקרה, אלא רק בשגגה:

ד. השלמת תפילות - שבת

ההלכה של השלמת תפילה היא צומת מפגש ונקודת מבחן ליחס שבין שתי התפילות של התפילה, תפילת רחמים ותפילת קרבנות. אילו התפילה היתה כולה רחמים, לא היה מקום להגבלת זמן וסדרים בכלל, והיה אפשר להתפלל תפילת השלמה או אפילו כפל תפילה כנדבה, בכל עת. אילו התפילה היתה רק קרבנות, לא היה מקום להשלמה מעבר לזמן, משום ש"עבר זמנו בטל קרבנו" ו"מעוות לא יוכל לתקון". הצירוף של שני הרכיבים בתקנת התפילות, הוא שמאפשר קיומם זה בצד זה של שני הממדים של התפילה, כשכל אחד מרכז במידה מסוימת את הקיצוניות של משנהו.

הלכות תפילה רבות נעות במרחב הדיאלקטי שיוצרים שני הקטבים הללו. כך גם בפיסקה הבאה בגמרא. הגמרא דנה בהשלמת תפילות בין שבת ליום חול. העובדה שאפשר להשלים מנחה של ערב שבת בליל שבת, או של שבת במוצאי שבת, מורה, שההשלמה מתייחסת למסגרת התפילה ולא לתוכנה, שהרי בערב שבת ובמוצאי מתפללים תפילה של חול, שמונה עשרה, ובשבת מתפללים תפילת שבת, של שבע ברכות, ובה רק ברכה אמצעית אחת, קדושת היום. אפשרות ההשלמה של תפילת יום חול בשבת בחול, מורה על כך שקיים ערך בעצם התפילה. אם עניינה של התפילה הוא רק "רחמי", רחמים

תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת - מתפלל בליל שבת שתיים, טעה ולא התפלל מנחה בשבת - מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה, ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה - שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו.
ברכות כ"ו ע"ב

ותחנונים, היה מקום לחשוב שאי אפשר להשלים את תפילת החול בשבת, שכן כל הבקשות של תפילת החול אינן קיימות בשבת, וכן להיפך, אין טעם לומר את שבחי השבת אחרי צאתה. מאידך גיסא, כבר הוסבר לעיל, שאם התפילה היא כנגד קרבנות, אי אפשר להשלים את תפילת יום ששי בשבת ואת שבת במוצאי, שכן "עבר יומו בטל קרבנו". נמצא, שבמקרה של השלמת תפילה של חול בשבת ושל שבת בחול, נחוץ צירוף של שני הממדים כדי לאפשר בכלל את קיומה של התפילה הזאת. ממד ה"רחמי" תורם את חלקו בכך שהוא מאפשר להתפלל גם ביום האחר, וממד ה"קרבן" תורם את חלקו בכך שדי בהשלמת המסגרת הכללית של התפילה, ואין מתחשבים בתכנים המתחלפים של הרחמים.

במקרה הזה, הקטבים השונים אינם מצמצמים זה את זה, אלא דווקא מרחיבים. לו כל אחד מהם היה עומד בפני עצמו, לא ניתן היה להשלים תפילת שבת במוצאי. ורק הצירוף של שני המרכיבים מאפשר את ההשלמה הזאת.

ה. אבות תקנום

הדיון העיקרי בגמרא על מקור תקנת התפילה מופיע בסוגיה הבאה, שעומדת על הגבול שבין הלכה לאגדה. השאלה אם תפילות הן בבחינת "אבות תקנום" או בבחינת "כנגד תמידים תקנום".

איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום; רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידים תקנום.
ברכות כ"ו ע"ב

לפי סגנון הצגת הדברים, שאלת מתקני התפילה שנויה במחלוקת בין רבי יוסי בן חנינא לבין רבי יהושע בן לוי. אך עיון מדויק בניסוח הדעות מורה שאין זו מחלוקת רגילה. כאשר יש מחלוקת, הנושא הוא אחד והדעות חלוקות. אבל כאן, יש שוני בהגדרת הנושא של כל אחת מהמימרות. רבי יוסי בר חנינא ורבי יהושע בן לוי עונים לשאלות שונות: רבי יוסי בן חנינא עונה לשאלה מי תיקן את התפילות, ואילו רבי יהושע בן לוי עונה לשאלה כנגד מה תקנו את התפילות. אילו היה רבי יהושע בן לוי עונה לשאלה של רבי יוסי בן חנינא, היה לו לומר: אנשי כנסת הגדולה תקנום. אילו היה רבי יוסי בן חנינא עונה לשאלה של רבי יהושע בן לוי, היה לו להסביר כנגד מה התפללו האבות את תפילותיהם.

הגמרא מביאה שתי ברייתות, לתמוך בשתי הדעות. הן מרחיבות בביאור כל אחד מן הצדדים, וגם מהן לא נוצר רושם של מחלוקת ישירה.

הברייתא המתאימה לדעת רבי יוסי בן חנינא, מבהירה כמה פרטים שלא הוסברו על ידו. סביר להניח שהוא הסתמך על ברייתא זו או דומה לה, ובדבריו רק רמז בקצרה ליסוד העיקרי שהוא מפיך ממנה, תפילת האבות.

הברייתא מלמדת מה המקור לכך שאבות תקנו תפילות. מובאים פסוקים המצביעים על תפילתו של כל אחד מהאבות. אפשר להסיק ממנה שהאבות גם תקנו את זמני התפילות: שחרית מנחה וערבית. עוד משמע מן הברייתא שלכל אחד מן האבות היה סגנון תפילה אחר: "עמידה" של אברהם, "שיחה" של יצחק ו"פגיעה" של יעקב.¹⁴

הדרשה אודות תקנת התפילות בזמניהן על ידי האבות רחוקה מן הפשט. עצם הזיהוי של "לשוח בשדה" או "ויפגע במקום" עם תפילה אינו פשוטו של מקרא. גם אם דורשים את השיחה והפגיעה כתפילה, עדיין לא משמע שהאבות "תקנו" תפילות קבועות, אלא שבנסיבות בהן היו הם התפללו. אפילו אם נאמר שמשמע במידה מסוימת ממד של קביעות בחזרתו של אברהם אל המקום אשר עמד שם לפני ה', ואולי גם ביציאתו של יצחק לשוח בשדה לפנות ערב, ה"ויפגע במקום" של יעקב נשמע אקראי לגמרי.¹⁵

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא, ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי.

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תקן תפלת שחרית - שנאמר "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם [לפני ה']", ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר "ויעמד פינחס ויפלל".

יצחק תקן תפלת מנחה - שנאמר: "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב", ואין שיחה אלא תפלה, שנאמר "תפלה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפך שיחו".

יעקב תקן תפלת ערבית - שנאמר: ויפגע במקום וילן שם, ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע - ב".

ברכות כו ע"ב

המאמץ הדרשני לקשור את התפילות לאבות, מעיד שחכמים בקשו להראות שתפילת הקבע היא מוסד עתיק יומין בישראל. בירושלמי, עוד יותר מאשר בבבלי, הרחיבו בדרשות ומקורות מקראיים כדי לבסס את הרעיון של קדמות תפילות הקבע. בסוגית הירושלמי נמצאות דרשות נוספות הפורשות יריעה רחבה של מקורות המבססים את תקנת התפילה וסדריה הקבועים על המתפללים בתנ"ך: אחד המקורות החשובים לכך הוא תיאור תפילתו

של דניאל. דניאל הוא "פלח". עבודה היא בארמית פולחן.¹⁶ הפסוק בדניאל והפסוק בדברים משלימים זה את זה להבנה שקיים "פולחן" שאינו קרבנות, אלא "עבודה שבלב", שהיא התפילה. התפילה של דניאל היא תפילה קבועה: "בתדירא", ועל סמך זה ניתן לבסס יפה את הרעיון של קיומה של תפילת קבע כבר בתנ"ך.

הפסוקים המתארים את תפילתו של דניאל מורים על קיומה של תפילת קבע, שלש פעמים ביום, עוד לפני גלות בבל. לכך מוסיפה הגמרא לימוד של שלשה זמני תפילה ביום מדוד המלך,¹⁷ וארבעה דברים באופן התפילה שלמדו מחנה.

מדינאל ודוד למדו את זמני הקבע של התפילה, ואילו מחנה למדו את האופן

תפילת השחר עד חצות כו'

כתיב: "לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם". וכי יש עבודה בלב? ואי זו היא עבודה שבלב? זו תפילה.

וכן הוא אומר: "אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבינך" (דניאל ו', י"ז) וכי יש פולחן [=עבודה] בבבל? ואי זו? זו תפילה.

יכול יהא מתפלל שלשתן כאחת? פירש בדניאל "זימנין תלתא ביומא הוא ברך על ברכוהי" וגו'. יכול יהא מתפלל לכל רוח שירצה? תלמוד לומר: "וכון פתיחין ליה בעיליתיה נגד ירושלם". יכול משבאו לגולה כן? תלמוד לומר "כל קבל דהוה עביד מן קדמת דנא".

יכול יהא מתפלל שלשתן בכל שעה שירצה? כבר פירש דוד "ערב ובקר וצהרים"...

יכול יהא מגביה קולו ומתפלל פירש בחנה וחנה היא מדברת על לבה יכול יהא מהרהר בלב ת"ל רק שפתיה נעות הא כיצד מרחיש בשפתותיו...

ורבנן אמרו תפילות מתמידין גמרו ירושלמי ברכות ד א, ז ע"א

14 לפירוש רחב של איפיוני התפילות השונים של האבות: עמידה, שיחה ופגיעה, ראו בדרשותי לפרשיות השבוע וירא, חיי שרה ו- ויצא, בשנת תשע"ב. באתר בית מורשה.

15 ואולי משום כך מעמדה של תפילת ערבית גם בימי חכמים רופף יותר: תפילת ערבית רשות, ואין לה קבע.

16 כך מתרגם אונקלוס "עבודה" בכל מקום. רק בעברית החדשה נתייחד המונח "פולחן" לעבודה זרה, לאילילים. ולכן הוא נושא קונטרס שלילי.

17 רבי שמואל בן נחמני, שהובא לעיל, הסביר את הטעם לשלש תפילות ביום בחילופי שעות היממה. וראו מקבילה בבר"ר פרשה ס"ח בהבדלים מסויימים.

הראוי של התפילה. הדרשה על תפילת חנה פותחה בהרחבה בבבלי בפרק "אין עומדין" ונעסוק בה אי"ה שם.¹⁸

לקט המקורות מן התנ"ך העוסקים בענייני תפילה, מורה – גם על פי פשוט – עד כמה התפילה היתה מוסד מבוסס כבר מימי האבות והתנ"ך כולו, ולא חידוש של אנשי כנסת הגדולה מימי בית שני. המקרא מלא בתפילות ומתפללים. אך בדרך כלל, אין אלו תפילות של קבע אלא תפילות חד-פעמיות שנאמרו בשעות דחק וצורך לישועה, או בעת שמחה והודיה לה'. הסוגיה ליקטה בעיקר מקורות שעליהם אפשר לסמוך את הרעיון של תפילות בזמנים קבועים.

המתפללים המובאים מן התנ"ך בסוגית הירושלמי הם חנה, דוד ודניאל. תפילת חנה עדיין אינה תפילת קבע, אך היא גם לא תפילה חד-פעמית, שכן נראה שהיתה מתפללת במשך דרך קבע בעלותה שמה עם אלקנה אישה. והוא היה עולה לשילה דרך קבע, "מימים ימימה". דוד המלך, המתפלל הדגול המוכר יפה מתפילותיו בספר תהלים, העיד על עצמו שהוא מתפלל דרך קבע: "ערב ובקר וצהריים אשיחה ואהמה" ובספר דניאל מפורש שכך היה גם מנהגו של דניאל.

הפסוק של דוד המלך "ערב ובקר וצהריים אשיחה ואהמה" והפסוקים המעידים על תפילותו הקבועה של דניאל, הם המקורות העיקריים שמהם משתמע במידה הרבה ביותר קיומה של קביעות בתפילה.

בנוסף למקורות הללו, המפורשים יחסית, מובאים גם שני הסברים פחות מפורשים בכתוב. האחד זו הדרשה הסומכת את זמני תפילות הקבע על האבות,¹⁹ והשני הוא דרשתו של רבי שמואל בר נחמני שיש להתפלל "שלוש פעמים ביום שהזמן מתחלף על הבריות". דרשה זו מסבירה מהו הטעם לכך שהיו נוהגים להתפלל בזמנים הללו, עוד קודם להתקנת תפילות החובה.

נראה, שבירושלמי נתנו את הדעת על כך, שבשיטת "מאבות למדום" אין הסבר מספק לקביעת זמני התפילה, ולכן הסוגיה מרבה במקורות וטעמים. ידועים דברי רבי יוחנן, שדבר שצריכים לסמכו ממקורות רבים, אינו מחזור.²⁰ אכן, ברור שאישי התנ"ך היו מתפללים, בין אם בעת צרה, בין אם בהיותם במקום הולם, כגון חנה במשכן שילה, בין אם היתה להם קביעות יומיומית של עבודת ה', כדוגמת דניאל. אך לא נראה שאפשר לראות בתנ"ך מקור מספק לבסס עליו חובה לשלוש תפילות ביום, בשעות קבועות, ולכן חותם הירושלמי את כל הדין באיזכור קצר של הדעה האחרת, שתפילות "מתמידין גמרו". נפנה עתה לבחון את השיטה האחרת.

1. תפילות כנגד קרבנות

הגמרא מביאה ברייתא אחרת, התומכת בגישתו של רבי יהושע בן לוי, גישת ה"כנגד קרבנות":

הברייתא המובאת לתמוך בשיטת רבי יהושע בן לוי, עוסקת בזמני התפילה, ולא בנסיבות תקנתה. אכן, הדיוק בזמני התפילה הוא הצד החזק בשיטתו של רבי יהושע בן לוי. לפי רבי יוסי בן חנינא אין טעם אחד ברור המסביר את זמני התפילות, וודאי לא את פריסת זמניהן במשך השעות שפורטו במשנה. אבל לפי רבי יהושע בן לוי, מכיון שהוא סבור שהתפילות הותקנו כנגד הקרבנות, קיים מקור ברור לזמני התפילות, והוא זמנם של קרבנות התמיד.

ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי:

מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות - שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות; ורבי יהודה אומר: עד ארבע שעות, שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד ארבע שעות. ומפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב - שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה, שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה.

ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע - שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה; ומפני מה אמרו של מוספין כל היום - שהרי קרבן של מוספין קרב כל היום; רבי יהודה אומר: עד שבע שעות, שהרי קרבן מוסף קרב והולך עד שבע שעות. ואיזו היא מנחה גדולה - משש שעות ומחצה ולמעלה; ואיזו היא מנחה קטנה - מתשע שעות ומחצה ולמעלה. ברכות כו ע"ב

18 ראו בהרחבה: אגדה למעשה א' פרק ראשון.

19 בירושלמי הדעה הזאת מיוחסת דווקא לרבי יהושע בן לוי, בהיפוך מן הבבלי. ואפשר, שאין בכך סתירה גמורה, כי כאמור אין מחלוקת בין שיטת אבות לשיטת תמידים, הן רק מציגות היבטים שונים של תפילות הקבע.

הירושלמי אינו משתמש בביטוי "אבות תקנו" כמו הבבלי, אלא רק שמאבות למדום. משתמע, שאת התפילה הקבועה בזמן לא קבעו האבות, אלא שמי שקבע למד זאת מן התפילות של האבות.

20 "אמר רבי יוחנן: כל מילה דלא מחזורא מסמכין ליה מן אתרין סגין" = כל דבר שאינו מחזור, סומכים אותו ממקומות רבים. תלמוד ירושלמי ברכות, פ"ב ה"ג, ד' ע"ג, עירובין פרק י' ה"א, כו ע"א.

הדוגמה המובהקת ביותר למרכזיות של מושגי הזמן בשיטת רבי יהושע בן לוי, היא העיסוק בזמן המנחה, המתחלק לחלקי זמנים: מנחה גדולה וקטנה ולפי רבי יהודה גם פלג המנחה. כל הזמנים האלה נבעים מההקבלה לקרבן תמיד של בין הערביים. תמיד זה היה קרב לעתים בזמן מוקדם – בתחילת בין הערביים, ולעתים בזמן מאוחר, כדי לקיים "עליה השלם כל הקרבנות כולם".²¹ זמן "פלג המנחה", קשור לא רק לתמיד אלא גם לזמן הקטרת הקטורת של בין הערבים.²²

איבעיא להו: רבי יהודה פלג מנחה קמא קאמר, או פלג מנחה אחרונה קאמר? תא שמע: דתניא, רבי יהודה אומר: פלג המנחה אחרונה אמרו, והיא אחת עשרה שעות חסר רביע. ברכות כו ע"ב

אמר רבי יוסי לא הוקשה תפילת המנחה לתמיד של בין הערבים אלא לקטורת, מה טעם? תכון תילתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב. צא שעה אחת לעיסוקו ואת עבד מנחה שתי שעות ומחצה".
ירושלמי ברכות פ"ד ה"א, ז ע"ב:

רק תפילת ערבית, שלא נסמכה לקרבן מסוים, אלא להקטרת האמורין, אין לה זמן מוגדר וזמנה כל הלילה.

לפי שיטת ר' יוסי בן חנינא, קשה להציע זמן מדויק ותחום לתפילות. "ערב ובוקר וצהריים" מאפשר מרחב זמן גדול. אך "בשעה שהיום מתחלף על הבריות" – מצמצם ביותר. נתבונן בזמן המנחה, קיימות בו אפשרויות שונות ואפילו מנוגדות: "ערב ובקר וצהריים" – מטה לכוון זמן מנחה מחצות היום. "בשעה

שהיום מתחלף על הבריות" – מטה לסוף הזמן – עם דמדומי חמה. ואילו "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב" – מורה על הזמן הסמוך לערב, בדומה ל"פלג המנחה". מגוון הפסוקים מאפשר מרחב זמנים מגוון לתפילת המנחה. אולם כל הזמנים הללו אינם ניתנים להגדרה מדויקת על פי לוחות שעות, מה שאין כן ההצמדה ללוח הזמנים של הקרבנות, שמאפשרת דיוק מירבי של הזמנים.

סוגיית הגמרא מכירה בכך ששיטת רבי יוסי ברבי חנינא איננה עומדת בפני עצמה, ואינה יכולה להתקיים בלי זמני הקרבנות. הגמרא ראתה בברייתת הזמנים קושיה על רבי יוסי בן חנינא, אך לא ראתה בברייתת אבות תקנום קושיה על רבי יהושע בן לוי. זאת, מפני ששיטת רבי יהושע בן לוי יכולה להתקיים בטוב גם בלי להניח כלל ש"אבות תקנום". ואפילו אם הוא מקבל שאבות תקנום, עדיין הוא צריך ל"כנגד תמידים" כדי להסביר את זמני התפילה, ולכן אין מאבות קושיה על תפיסתו. לעומתו, רבי יוסי בן חנינא אינו יכול להסתפק ב"אבות תקנום" והוא חייב להודות שהתפילות נתקנו כנגד הקרבנות. לכן הוא נדרש לתשובה, כיצד הוא מתייחס לברייתת הקרבנות, והוא אכן מודה שהוא מקבל אותה, בנוסף לברייתת האבות.

נימא תיהו תיובתיה דרבי יוסי ברבי חנינא!
אמר לך רבי יוסי ברבי חנינא: לעולם אימא לך תפלות אבות תקנום, ואסמיכיהו רבן אקרבתו.
דאי לא תימא הכי - תפלת מוסף לרבי יוסי ברבי חנינא מאן תקנה?
אלא: תפלות אבות תקנום, ואסמיכיהו רבן אקרבתו.
ברכות כו ע"ב

ראיה ניצחת להכרח בקבלת גישת ה"כנגד קרבנות" מביאה הגמרא מתפילת המוספים. לפי שיטת רבי יוסי בר חנינא, אין אב שתיקן תפילת מוסף. היא גם לא משתלבת במקורות הנוספים שהובאו בירושלמי, שכולם מדברים על שלש תפילות: שלש התפילות של דניאל, ערב ובקר וצהריים של דוד,

ושלשת זמני חילוף היום. גם תוכנה של תפילה זו, המתאר את קרבנות המוספים, מוכיח שהיא נתקנה כנגד קרבן המוסף של היום. לפיכך חייב רבי יוסי להודות שיש יסוד של כנגד הקרבנות בתקנת התפילות. לאור כל זאת, מסקנת הגמרא היא שאבות תקנום וחכמים הסמיכום על הקרבנות. כלומר, אין כאן מחלוקת, אלא שני נושאים המשלימים זה את זה.

מצד אחד, רואים שיסודה של התפילה קדום. עוד מימי האבות. ובודאי, התנ"ך מלא בתפילות ומתפללים, בין בזמן שבית המקדש קיים ובין כשחרב, בין בארץ ישראל ובין בגלות. אי אפשר להעלות על הדעת, שרעיון התפילה נוסד עם החורבן. יתר על כן, הפסוקים של דניאל בעיקר, ובמקצת גם של דוד המלך, מורים שגם רעיון התפילות הקבועות במהלך היום, אף הוא קדום לתקנת התפילה כנגד קרבנות. אלא שתפילות אלה שאנו מכירים אותן מן התנ"ך, חסרות את המימד המדוקדק שקיים בתקנת הקרבנות. התפילות המקראיות הן תפילות אישיות, הקשורות במצבו המיוחד ובמעמדו הנפשי של המתפלל. זו היא תפילה שהיא בבחינת "רחמי". אפילו אם הן נעשות באופן קבוע, הרי שאין בהן קבע במובן של טקס קבוע החוזר על עצמו, כפולחן הקרבנות. על גבי היסוד שהניחו האבות, ושאר המתפללים המוזכרים בתנ"ך, הסמיכו חכמים בתקופה מאוחרת יותר את התפילות שכנגד הקרבנות. ויצרו את מסגרת תפילת הקבע.

21 פסחים נח א

22 הנימוק מובא בתור"ה פלג המנחה, כו ע"ב.

נראה, שגם רבי יהושע בן לוי אינו חולק על התפיסה הזאת. בירושלמי, הרעיון של "אבות תקנום" מיוחס לרבי יהושע בן לוי ולא לרבי יוסי בן חנינא. אמנם, יש מקומות שבהם חלוקים הבבלי והירושלמי במסורות של שמות וצדדים במחלוקת, אבל כאן, אין צורך לומר כך. נראה, שגם רבי יהושע בן לוי לא חולק על היסודות הקדומים של התפילה, ואף הוא מסכים שאבות יסדו את התפילות. משפט הסיכום של הסוגיה, אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבות, מתאים גם לדעתו של רבי יהושע בן לוי כפי שהיא מוצגת בבבלי.

בכך מתבארת היטב הצעת הפתיחה של ה"איתמר" בגמרא. ריב'ח וריב'ל אינם חולקים כי אינם מדברים על אותו ענין. ריב'ח ענה לשאלה מי תקן, וריב'ל ענה לשאלה כנגד מה תקנו. הבריייתות שהובאו לתמוך בכל אחד מהם אף הן אינן בריייתות שחלוקות ביניהן. האחת מתארת את תקנת האבות לשלש התפילות והאחרת מנסחת את ההלכות של זמני התפילה בזיקה לקרבות. משפט הסיכום של הסוגיה מלמד, שריב'ח וריב'ל אינם חולקים, אלא מציגים שני היבטים של תקנת התפילה.

יש מי שאומר, שכך הוא הדבר בכל מחלוקת. והוא פירוש המושג אלו ואלו דברי אלקים חיים. כל אחד מן החולקים מציע היבט אחר של הענין. אף כי לעתים ההיבטים השונים עלולים להפוך למחלוקת או לעמדות שונות ביחס לפרטים שונים בסוגיה. כך לדוגמה בסוגייתנו, ראינו שיש השלכה לשאלה אם תפילה היא כנגד קרבות או "רחמי" לגבי אפשרות השלמת התפילה. ההשלכה עשויה להיות בדרך של מחלוקת וספק, אם ניתן להשלים תפילה של יום אחד ביום אחר, ועשויה להיות בדרך של "עזר כנגדו": רק צירוף של שני המרכיבים מאפשר להשלים תפילת יום חול בשבת ושבת בחול.

ז. "ונשלמה פרים שפתינו"

"ונשלמה פרים שפתינו" אמר רבי אבהו מי משלם אותם הפרים שהיינו מקריבים לפניך? שפתינו, בתפילה שאנו מתפללים לפניך. פסיקתא דרב כהנא פסיקא כד - שובה

משחרב בית המקדש, החליפה העבודה שבלב את עבודת הקרבות בדרך של "ונשלמה פרים שפתינו".²³ רבי אבהו אינו טוען שהתפילות הותקנו כתחליף לקרבות. יש לשים לב, שגם בסוגייתנו, לא משתמע שהתפילות הותקנו במקום הקרבות, אלא רק "כנגד" הקרבות.²⁴ הרמב"ם דייק בכך בהסבירו את תולדות תקנת תפילות הקבע. מכיון שפתיחתו של הרמב"ם להלכות תפילה מפורסמת ומהוה מקור יסודי ללימוד סדר תקנת התפילה, כדאי לעיין היטב בדבריו:

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק א

הלכה א

מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר ועבדתם את ה' אלהיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפלה שנאמר ולעבדו בכל לבבכם אמרו חכמים אי זו היא עבודה שבלב זו תפלה, ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה התפלה הזאת מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה.

הלכה ב

ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא אלא חיוב מצוה זו כך הוא שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כחו.

הלכה ג

אם היה רגיל מרבה בתחנה ובקשה ואם היה ערל שפתיים מדבר כפי יכלות ובכל עת שירצה, וכן מנין התפלות כל אחד כפי יכלותו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש מתפלל פעמים הרבה, והכל יהיו מתפללין נכח המקדש בכל מקום שיהיה, וכן היה הדבר תמיד ממש רבינו ועד עזרא.

בחלק הראשון של הפרק, מתייחס הרמב"ם למצות התפילה מן התורה, ולהיסטוריה של התפילה המקראית. לשיטתו, מצות עשה של תפילה בבחינת "לעבדו בכל לבבכם" קיימת כבר מן התורה. היא אינה מכילה חובה של תפילות קבע, לא בנוסח ולא בזמן. לפי הרמב"ם, לא היו תפילות קבע בימי המקרא, "ממשה רבנו ועד עזרא". (הלכה ג). הוא השמיט לגמרי את הרעיון ש"אבות תקנום" ולדעתו עד ימי עזרא הסופר לא היו בכלל תפילות קבע בישראל. סביר להניח, שאת כל התפילות שנמצא במקרא יפרש הרמב"ם כתפילות אישיות, בבחינת עבודה שבלב הפרטי. קיים רק מבנה בסיסי של שבח – בקשה – הודאה, שהוא

המתכונת הרצויה של כל תפילה, גם אם היא שפית שיח של עני כי יעטוף.

23 הושע יד ג

24 וכך מפורש בסדר רב עמרם גאון, בחלק אמירת הקרבות שלפני התפילה – שלימוד זה הוא הבחינה של "ונשלמה פרים שפתינו" שבחפילה. רק ביחס לתפילת מוסף נאמר שהזכרת הקרבות בה היא בחינת תשלומי הקרבן. (תוד"ה איבעיא להו, כו ע"א). לראשונה מופיעה בהקדמת האבודרהם הזיקה שבין "ונשלמה פרים שפתינו" לבין שלש תפילות הקבע ביום חול.

בחלק השני של הפרק מסביר הרמב"ם את יסודות תפילת הקבע. בהלכה ד' הוא מסביר את הצורך בנוסח קבוע כתוצאה של ירידה ברמת ההבעה והלשון בתחילת ימי בית שני. רעיון שאינו נדון בגמרא כלל. לדבריו, הצורך לקבוע נוסח אחיד של שמונה עשרה ברכות הוא צורך היסטורי-חברתי, הקשור להתבוללות ולירידה בשימוש בשפה העברית, שהיו תולדות הגלות שאחרי חורבן בית ראשון.

עם הצורך בתיקון נוסח של תפילה הוא כורך גם את התיקון של זמני תפילה קבועים, כנגד הקרבנות. לדעתו של הרמב"ם, לא זו בלבד שהתפילות לא נתקנו כתחילי לקרבנות אחרי החורבן אלא אדרבה, הן נתקנו בראשית ימי בית שני, עם חזרת עבודת המקדש, והתקיימו במקביל לעבודת המקדש כל ימי בית שני.²⁵

אין סיבה ואין מקור מפורש לזיקה שהרמב"ם יצר בין הנוסח הקבוע לבין הזמן הקבוע וגם אין שום מקור שמעיד על כך שאלו היו תולדות התקנה של התפילה. נראה, שהרמב"ם נסמך על מאמרי הגמרא שאנשי כנסת הגדולה²⁶ הם שהתקינו לישראל תפילות וברכות,

בגמרא עצמה יש סתירה בין מקורות בשאלה מתי הסדירו את תפילת שמונה עשרה, מקור אחד תולה זאת באנשי כנסת הגדולה מימי שיבת ציון, ומקור אחר בחכמי יבנה שאחרי חורבן בית שני. הפתרון של הגמרא הוא "שכחום וחזרו וסדרום". זהו פתרון קשה להבנה היסטורית, שהרי אם תפילות הקבע התקבלו בימי הקדומים – כיצד נשתכחו?

הלכה ד

כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגוים ואותן הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש שנאמר ובניהם חצי מדבר אשדודית וגו' ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקדש עד שיערבו עמה לשונות אחרות, וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר, שלש ראשונות שבח לה' ושלש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולן, כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העלגים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה, ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפלות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העלג.

הלכה ה

וכן תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבנות, שתי תפלות בכל יום כנגד שני תמידין וכל יום שיש קרבן מוסף תקנו בו תפלה שלישית כנגד קרבן מוסף...

הלכה ו

וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפלה אחת בלילה שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתעכלין והולכין כל הלילה ...

הלכה ז

וכן תקנו תפלה אחר תפלת מנחה סמוך לשקיעת החמה ביום התענית בלבד כדי להוסיף תחנה ובקשה מפני התענית וזו היא התפלה הנקראת תפלת נעילה...

הלכה ח

נמצאו התפלות בכל יום שלש, ערבית ושחרית ומנחה, ובשבתות ובמועדים ובראשי חדשים ארבע, שלש של כל יום ותפלת המוספין, וביום הכיפורים חמש, ארבע אלו ותפלת נעילה.

והוא מזהה את אנשי כנסת הגדולה עם דורו של עזרא הסופר.²⁷

תפלה מנא לן? דתניא: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר רבי יוחנן, ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר...

וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים, ומהם כמה נביאים, תקנו תפלה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר? - שכחום וחזרו וסדרום. מגילה יז ב - יח א

25 כאמור, הרעיון שתפילות הקבע הן תחליף לקרבנות אינו מצוי בחז"ל. בגמרא מופיע שאמירת סדר הקרבנות היא שמהוה תחליף להקרה בפועל, בסוגיה העוסקת במעמדות (תענית כו ב). הראשונים מדגישים בעיקר את תפילת מוסף כתפילה שהיא תחליף לקרבן: ע"י רש"י יומא לו ב', ד"ה ההוא דנחית. תוד"ה איבעיא להו, ברכות כו א'. רא"ש, ראש השנה פרק ד' סימן יד.

26 ברכות לג א,

27 המושג "אנשי כנסת הגדולה" משמש בדברי חז"ל שני אופנים. אחד, לחכמים שפעלו מימי עזרא ועד שמעון הצדיק – כמפורש בתחילת מסכת אבות. זו תקופה קצרה יחסית לפי לוח הזמנים המדרשי של סדר עולם רבה, ותקופה של כשלוש מאות שנה לפי הכרונולוגיה המקובלת על ההיסטוריונים. (משיבת ציון בתקופה הפרסית ועד ימי החשמונאים, בתקופה ההלניסטית). מובן אחר של המושג הזה הוא כשם כללי לתקנות קדמוניות של חכמי ישראל שהתקבלו באומה, בלי זיהוי מדויק של זמן התקבלותן. כך ניתן להסביר מדוע נחשבת ההבדלה לתקנת "אנשי כנסת הגדולה" (ברכות לג א). אף על פי שבפרק ערבי פסחים (פסחים קג א - קד ב) רואים שבימי האמוראים עדיין עסקו בגיבוש הסופי של נוסח ברכת ההבדלה. ראו ח.ד. מנטל אנשי כנסת הגדולה הוצאת דביר תשמ"ג.

בפרט בעמ' 98 - 100

על כרחך צריך לומר שבמשך ימי הבית לא נהגו להתפלל את תפילות הקבע ולפיכך נשתכחו. אם כן הוא, צריך לומר שלפי הגמרא, תקנת נוסח התפילה הקבוע היתה קדומה, אך היא לא השתרשה ולא התקבלה עד אחרי חורבן בית שני.²⁸

ח. קבע ותחנונים

ראינו, שרבי יוסי ברבי חנינא ורבי יהושע בן לוי מסכימים על היותה של התפילה מורכבת משני הממדים, גם ממד ה"רחמי" שנובע מ"אבות תקנום", וגם ממד ה"קבע" הנובע מ"כנגד קרבנות". עם זאת, שני המוקדים הללו, הגם שאינם שניים במחלוקת, משקפים שני איפיונים שונים בתכלית של התפילה, ולהבדלים ביניהם יש השלכות מעשיות להלכות מסוימות של התפילה, כגון שאלת ההשלמה כשטעה ושכח תפילה, או חזרה על תפילה כשמסתפק אם התפלל.

עיקרו של ההבדל בין שני ההבטים של התפילה מצוי בתחום ההגות והאגדה. ונרחיב בו מעט:

לפי ר' יוסי בן חנינא, גובר בתפילה הצד האישי, הספונטני, זה שאנו מכירים מן האבות, מחנה, מדוד, ומדניאל. לפי ר' יהושע בן לוי, גובר בתפילה הצד הטקסי, הרשמי והקבוע.

התפילה היא הביטוי האישי לקשר שבין אדם לאלקיו. וכנגדה העבודה במקדש היא הביטוי הציבורי והטקסי לקשר שבין אומה לאלקיה.

אמנם, ישנם גם קרבנות יחיד: עולה ושלמים, חטאת ואשם. אבל, את תפילת הקבע התקינו דווקא כנגד קרבנות הציבור - התמידים והמוספים. בקרבנות אלה, אין ליחיד שום חלק ממשי בעבודת קרבן התמיד. הכהנים הם שליחי הציבור, ויש דעה שהם בכלל "שלוחי דרחמנא". חלקו של היחיד מסתכם בנתינת התרומה של מחצית השקל, אחת לשנה. שממנה, קונים את הקרבנות. אולם הוא לא יכול לדעת, לדוגמה, אפילו באיזה יום הקריבו את הכבש שנקנה ממחצית השקל שלו. שאלת חלקו המדויק של היחיד איננה חשובה, כי אין שום ממד פרטי בקרבן התמיד. הקרבן מוקרב בירושלים, במקדש, ויוצאים בו ידי חובה באותה מידה יהודי שגר בקצו ארץ וכלל לא היה במשך השנה בירושלים, והכהן שזכה בפיס באותו היום להעלות את אחד מאברי הכבש הזה למזבח. הקרבן אינו קרבנו של הכהן יותר משהוא קרבנו של אותו יהודי, וגם לא פחות.

הקרבנות הקרבן היא טקס מסודר ומדוקדק, שאין בו שום מקום לחופש ולספונטניות. לא בזמן, לא במקום, ולא בדרך העבודה. זוהי מלאכה שיש להקפיד על ביצועה המדויק בכל פרטיה ודקדוקיה.

תמידים ומוספים הם הניגוד הגמור של תפילת דוד וחנה, דניאל, האבות והאמהות. כל אופיה של התפילה המקראית הוא במעמד הפרטי, האישי, האינטימי, שאת צורתו ותכנון קובע האדם היחיד העומד להתפלל ולשפוך שיחו לפני ה'. עמידה, פגיעה, שיחה, כל אלו ביטויים חילופיים, שמבטאים את הגיון הלב של המתפלל בתפילתו. פרשת תפילת חנה בשילה ואי-ההבנה שגילה עלי הכהן למעשיה, היא המקום שבו מוצג בצורה החריפה ביותר הניגוד הקטבי בין עבודת הלב לעבודת הקרבנות. חנה היא מופת לתפילה ראויה, בני עלי הם מופת להשחתת הקרבנות והפיכתם לפולחן ריק מתון.

כל עוד, היתה התפילה ענין לעצמו והעבודה במקדש ענין לעצמו, לא היתה כל בעיה. התפילה היתה חופשית, כמתואר בדברי הרמב"ם, והעבודה במקדש היתה קבועה וציבורית, כידוע מהלכות עבודת המקדש והקרבנות. הבעייתיות, המתח, ובעקבות זאת המחלוקת, נוצרו כאשר "אסמינהו רבן אקרבנות". כשבאו "אנשי כנסת הגדולה" והתקינו את עבודת הלב כנגד עבודת הקרבנות, נעשתה הכלאה של שני מרכיבים שבמהותם הם מנוגדים זה לזה. מתוך כך נוצרו שני קטבים המושכים לכונים נגדיים בתפילה: הקוטב של הציבוריות, הקבע והסדר שמקורו ב"נשלמה פרים שפתינו", והקוטב של הפרטיות האינטימית, הספונטניות והחופש, שמקורו ב"לפני ה' ישפוך שיחו".

הצורך בקיומן של תפילות הקבע נתעצם עם החורבן, כאשר לא נותרה עוד כלל עבודת קרבנות בישראל, והתפילה התפרשה כתחליף לקרבנות, בבחינת "נקבלה פרים שפתינו". מאז החורבן ועד ימינו, גם המתפלל היחיד וגם הציבור, אמורים למלא את שתי המשימות בתפילת הקבע שבבית הכנסת – עבודת הלב ועבודת המקדש.²⁹ ותוך כדי כך להתמודד באופן קבוע ומתמיד עם המתח שיוצר הניגוד הפנימי בין שני אפיוני העבודה והתפילה הללו.

²⁸ על תולדות התפילה נכתבה ספרות עצומה בהיקפה ולא כאן המקום לפרטה. ספר היסוד המחקרי הוא ספרו של יצחק אלבוגן, התפילה בישראל. ספר מבואות ופרשנות רחב-יריעה ורב מקורות על התפילה הוא ספרו של יששכר יעקבסון "נתיב בינה".

²⁹ על חלוקת המוקדים בין תפילת היחיד בלחש לבין חזרת שליח הציבור – עי' בשעור הבא.